

УДК 821.161.2'05-1/-9.09Українка:[7.04:2
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/72-4-4>

Людмила ЖВАНІЯ,
orcid.org/0000-0003-1864-2119
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри іноземної та української філології
Луцького національного технічного університету
(Луцьк, Україна) zhvania@ukr.net

РЕЦЕПЦІЯ ЄВАНГЕЛЬСЬКОГО СЮЖЕТУ В АВТОРСЬКОМУ АПОКРИФІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ «ЩО ДАСТЬ НАМ СИЛУ?»

У статті здійснюється спроба інтерпретації апокрифа Лесі Українки «Що дасть нам силу?» у його співвідношенні до біблійного прототексту. Досліджуються особливості творчого сприйняття та переосмислення письменницею Євангельського сюжету про шлях Христа на Голгофу, а також окреслено специфіку авторської рецепції художнього образу чоловіка, що допоміг нести цю страшну ношу.

Зазначено, що в авторському апокрифі Лесі Українки через звернення до євангельського сюжету актуалізовано вічні проблеми людського буття: його сенсу, сутності християнських цінностей милосердя, любові до ближнього, співчуття й здатності до самопожертви. Беручи за канву розповідь з Нового Заповіту, письменниця оригінально її переосмислює, та доповнює новими сенсами. Авторка змінює ракурс зображення: замість головного в Євангеліях образу Христа, в Лесиному апокрифі у центрі оповіді опиняється другорядний персонаж, цілком у відповідності до логіки жанру.

У своєму творі авторка десакралізує образ Христа, нівелюючи Його божественну сутність, навмисно зрівнює обох персонажів євангельського сюжету у їхній людській природі. Художні образи теслі і «сина чоловічого» у творі Лесі Українки максимально зближено. Обидва персонажі, в першу чергу, люди, що зазнають страждань. Відчувши страждання іншого як своє, тесля не роздумуючи бере тяжкий хрест собі на плечі. Співчуття й милосердя, що в християнстві є дієвим виявом любові до ближнього, керують героєм апокрифа. Саме ці чесноти, що здатні змінювати світ і долати зло, стають тими чинниками, які спричиняють процес духовної трансформації героя, перетворення знесиленого й зневіреного теслі в людину одухотворену й сильну. Висновокється, що в Лесиній рецепції біблійної оповіді спостерігаємо співпадіння етичних домінант християнської доктрини з авторською аксіологією, а також провідними етичними, філософськими і естетичними тенденціями епохи.

Ключові слова: апокриф, Леся Українка, євангельський сюжет, Біблія, милосердя, любов, співчуття.

Liudmyla ZHVANIA,
orcid.org/0000-0003-1864-2119
Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor at the Department of Foreign and Ukrainian Philology
Lutsk National Technical University
(Lutsk, Ukraine) zhvania@ukr.net

THE RECEPTION OF THE GOSPEL PLOT IN THE AUTHOR'S APOCRYPHA OF LESYA UKRAINKA "WHAT WILL GIVE US STRENGTH?"

The article attempts to interpret Lesya Ukrainka's apocrypha «What will give us strength?» in its relation to the biblical prototext. The features of the author's creative perception and reinterpretation of the Gospel story about Christ's journey to Calvary are investigated, and the specifics of the author's reception of the artistic image of the man who helped carry this terrible burden are outlined.

It is noted that in the author's apocrypha of Lesya Ukrainka, through an appeal to the Gospel plot, the eternal problems of human existence are actualized: its meaning, the essence of Christian values of mercy, love for one's neighbor, compassion and the ability to self-sacrifice. Taking a story from the New Testament as a canvas, the writer reinterprets it in an original way and adds new meanings. The author changes the perspective of the image: instead of the main image of Christ in the Gospels, in Lesya's apocrypha, a secondary character is in the center of the story, completely in accordance with the logic of the genre.

In her work, the author desacralizes the image of Christ, leveling His divine essence, deliberately equates both characters of the Gospel plot in their human nature. Lesya Ukrainka brings the artistic images of the carpenter and the «son of man» as close as possible. Both characters are, first of all, people who are suffering. Having felt the suffering of another as his own, the carpenter takes the heavy cross on his shoulders without thinking. Compassion and mercy, which in Christianity is an effective expression of love for one's neighbor, guide the hero of the Apocrypha. These virtues,

capable of changing the world and overcoming evil, become the factors that cause the process of the hero's spiritual transformation, the transformation of an exhausted and discouraged carpenter into a spiritual and strong person. It is concluded that in Lesina's reception of the biblical narrative, we observe the coincidence of the ethical dominants of Christian doctrine with the author's axiology, as well as the leading ethical, philosophical and aesthetic trends of the era.

Key words: *Apocrypha, Lesya Ukrainka, Gospel story, Bible, mercy, love, compassion.*

Постановка проблеми. «Апокриф» в перекладі з латинської означає «таємний, або неканонічний». Як відомо, апокрифи це тексти, які не увійшли до християнського канону через те, що містять інший погляд на події, описані у Біблії. В авторському апокрифі Лесі Українки «Що дасть нам силу?» через звернення до євангельського сюжету про сходження Ісуса Христа на Голгофу актуалізовано вічні проблеми людського існування: його сенсу, сутності християнських цінностей милосердя, любові до ближнього, співчуття й здатності до самопожертви. Письменниця, беручи за канву розповідь з Нового Заповіту, оригінально її переосмислює, та доповнює новими сенсами.

Метою розвідки постає спроба окреслення основних векторів авторської інтерпретації канонічних подій, а також аналіз специфіки творчої рецепції Лесею Українкою другорядного з точки зору християнського канону євангельського образу чоловіка, що поніс хрест «Сина Чоловічого» на Голгофу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Апокриф «Що дасть нам силу?» належить до корпусу малодосліджених творів Лесі Українки. Зокрема, Г. Левченко у дисертації «Семіосфера лірики Лесі Українки: становлення, типологія, контекст» лише побіжно згадує цей твір разом з низкою інших, близьких за жанром та тематикою, зауважуючи, що «У ряді сюжетних поезій Лесі Українки, своєю епічною домінантою більш схожих до невеликих за обсягом ліро-епічних поем, переосмислюються християнські апокрифи та легенди: «Я бачила, як ти хилився додолу», «Прокляття Рахілі», «Жертва». Агіографічний мотив чуда згадує поетеса у віршах «То, може, станеться і друге диво...», «Що дасть нам силу?», «Орфееве чудо», «Велетень». (Левченко, 2013: 332). Аналізуючи світоглядні орієнтири Лесі Українки, Т. Гундорова підкреслює важливість для творчого світосприйняття письменниці «питання жертви», та розглядає в цьому контексті апокриф «Що дасть нам силу?». На думку дослідниці: «Апокрифічний сюжет про теслю, який перебирає на себе важкий хрест, що його сам він зробив, замість «сина чоловічого» і йде з ним на Голготу, концентрує християнсько-персоналістські ідеї Лесі Українки. Остаточний зміст християнського Спасіння, тобто відкуплення людей за їхні гріхи в ім'я «небесної держави», Царства Божого, Леся Укра-

їнка переглядає в аспекті саме філософії «кінечності» людського існування й індивідуального вибору. (Гундорова, 2009: 407). На думку О. Яблонської у тексті поезії «Що дасть нам силу?» авторка робить «акцент на відповідальності, моральному обов'язку», а також на тезі про те, що «ремісництво згубне для таланту». (Яблонська, 2016: 217). Розглядаючи твір Лесі Українки «крізь призму «Критики практичного розуму» І. Канта», дослідниця відстежує у ньому демонстрацію шляху «... від гіпотетичного імперативу, коли дотримані певні обставини, які зумовлюють прояви дії (докори сумління, почуття обов'язку), до категоричного, установлюючи принципи буття і для пересічної людини, і для суспільного лідера» (Яблонська, 2016: 218). Слід зазначити, що таке потрактування сенсу цього поетичного твору перегукується з думкою Б. Якубського, який вважав, що провідною у ньому постає «ідея сили, що все може перемогти» (Українка Леся, 1954: 213). Джерело цієї сили дослідник також вбачає в сфері етики: «Моральна повинність відроджує силу, вимоги духу підіймають, підносять тіло і роблять його знову здатним до роботи» (Українка Леся, 1954: 213); «Очевидно, відповідь Лесина на питання, поставлене в заголові «Що дасть нам силу?» полягає в тому, що дух в людини – міцніший тіла. Що дух може перемогти тіло, його втому, коли перед людиною стоїть справа виконання певного морального обов'язку» (Українка Леся, 1954: 213).

Виклад основного матеріалу. Не відкидаючи слушності висновків зазначених дослідників, вважаємо продуктивною спробу інтерпретації апокрифа Лесі Українки під іншим кутом зору: у його співвідношенні до біблійного прототексту. У Євангелії від Луки сказано: «І як Його повели, то схопили якогось Симона із Кірінеї, що з поля вертався, і поклали на нього хреста, щоб він ніс за Ісусом!» (Лк.: 23:26). Згадано про цей епізод також у Євангелії від Матвія (Мт.: 27:32), та від Марка (Мк.: 15:21), у яких також йдеться про чоловіка, Симона Кірінеянина, що був просто випадковим перехожим, якого схопили та змусили нести цю тяжку ношу римські воїни.

Письменниця змінює ракурс зображення: замість головного в Євангеліях образу Христа, Леся Українка у центр власної оповіді виводить другорядного персонажа Євангелій, цілком у від-

повідності до логіки жанру апокрифа. Важливим ключем для інтерпретації постає інформація зазначена у коментарях до твору «Початковий заголовок «Хто дасть нам силу?» виправлено на «Що дасть нам силу?» Авторські виправлення свідчать про те, що відбувалася цілеспрямована зміна фокусу зображення в біблійній історії. Яскраві рядки, що описують страждання Ісуса, – вилучені; також викреслено усі рядки, де називається Ісус» (Українка Леся, 2021: 904).

Г. Левченко слушно зазначила, що свою творчу місію Леся Українка «...очевидно, вбачала в тому, щоб бути «посередником» і «проявлювачем» нового етичного змісту в давніх і старих образах і сюжетах, звідси їх апокрифізація, зміщення ціннісних аспектів, зміна кута зору на героїв ...» (Левченко, 2013: 99).

Головний герой твору – чоловік, що ніс хрест Ісуса на Голгофу. В авторському апокрифі Лесі Українки він названий теслею, у нього немає конкретного імені, що дозволяє говорити про велику міру узагальнення у змалюванні цього образу, а також про символічність його сприйняття, особливо зважаючи на біблійні алюзії, які викликає ця професія: «Чи ж Він не син теслі? Чи ж мати Його не Марією зветься, а брати Його Яків, і Йосип, і Симон та Юда?» (Мт.: 13:55). «Хіба ж Він не тесля, син Маріїн, брат же Якову, і Йосипу, і Юді та Симонові? А сестри Його хіба тут не між нами? І вони спокушались Ним...» (Мк.: 6:3). Ісус у тексті – просто «син чоловічий». Тобто авторка у часопросторі свого апокрифу десакралізує образ Христа нівелюючи Його божественну сутність, навмисно зрівнює цих двох персонажів Євангелій у їхній людській природі.

«Убогий тесля», в творі Лесі Українки хороший майстер, митець, який «...колись було робив різьбу мистецьку до палат, до Дому Божого...» (Українка Леся, 2021: 523-524), але життєві випробування та «злидні невсипущі» відібрали хист, наснагу до роботи. Письменниця підкреслює тяжкий психологічний стан зневіри людини, що призвів до цілковитої байдужості й апатії:

... «Ну що ж, не встану,
сидітиму до ночі так, ще й ляжу,
однаково... І не здійму сокири,
не нагострю й нічого не зроблю
ані сьогодні, ані завтра. Що ж?
Хай з голоду хоч пухнуть жінка й діти.
Не маю сили. Згнула.

Пропала. Що верне силу, як її нема?..» (Українка Леся, 2021: 524).

В апокрифі йдеться і про причину нужденного стану майстра:

...Що день, то більше
в Єрусалимі теслів настає,
і з Сирії насунули, мов хмара,
забрали всю роботу коло храму,
в преторії, коло царських палат,
їх всюди повно... (Українка Леся, 2021: 523).

Тесля і «син чоловічий» – ці два художні образи у творі Лесі Українки максимально зближено. Обидва персонажі, в першу чергу, люди, що зазнають страждань. Авторка змальовує деталі не лише психологічної, а й фізичної знемоги головного героя апокрифа: «Так ніє спина, руки так горять, / болить все тіло... Аж тепер він тямить, /що він зовсім знебувся, що тепера /вся сила згнула» (Українка Леся, 2021: 524). Далі у тексті людський біль ще більш деталізується: «І похилився, мов зломлена билина, / і руки, мов зов'ялі, простяглися / і впали аж додолу...» (Українка Леся, 2021: 524). Лаконічно, у кількох рядках, проте з надзвичайною глибиною співчуття окреслено в апокрифі страдницький шлях «Сина Чоловічого»: «А там, посеред сміття та каміння, /впав під хрестом на порох шляховий /син чоловічий. На хресті кора /чорніє пожариною, і тільки /самі кінці ясніють: свіжі рани /завдані вчора дереву сирому /сокирою; як ті бліді рани,/бліде обличчя в страдника, що впав, /виразно червоніють краплі крові /на тім чолі... / Безкраю смутні очі мов питають: / «Навіщо ся даремна, зайва мука?»» (Українка Леся, 2021: 526).

Відчувши страждання іншого як своє, тесля не роздумуючи бере тяжкий хрест собі на плечі, щоб хоч якось полегшити муки страдника: «Я тесля. Я зробив сей хрест важким, /то й мушу я нести його. Давайте. / За сюю працю не візьму я плати». / І взяв хреста» (Українка Леся, 2021: 526).

Співчуття й милосердя, що в християнстві є дієвим виявом любові до ближнього, керують героєм апокрифу. Саме ці етичні категорії, які в християнській традиції постають як євангельські заповіді любові, милосердя, самопожертви, визнає письменниця у листі до Агатангела Кримського, написаного 15 грудня 1903 року, своїм «символом віри». Леся Українка хоче дізнатись його думку щодо змісту апокрифу «Що дасть нам силу?» й у цьому контексті веде мову про власні світоглядні настанови: «...либонь він Вам не дуже сподобається, бо се ж ідеалізація такої великої “неволі” людської, як співчуття, і добровільної покути за “безвинну провину”... та се належить до моєї “релігії” і коли я не вмю викладати свого credo в стислій, консеквентній і догматичній формі, то хочеться мені часами хоч у “притчах” вимовити свою “віру”, а надто хочеться, щоб мої товариші її знали, бо инакше вони не знатимуть мене» (Українка Леся, 2021а: 329).

В авторському апокрифі «Що дасть нам силу?» відчитується твердження про те, що саме любов, співчуття, милосердя – чесноти, що здатні змінювати світ і долати зло, стають тими чинниками, які спричиняють процес духовної трансформації героя, перетворення знесиленого й зневіреного теслі в людину одухотворену й сильну: «І випроставсь похилий стан у теслі, / напружились його зів'ялі руки, / погаслий погляд знову загорівся / великим та палким вогнистим смутком...» (Українка Леся, 2021: 526).

Отож, любов до ближнього, що становить основу, суть християнського вчення, володіє звільняючим потенціалом, вивільняє з темряви й мороку безвиході та безсилля. Саме завдяки їй діяльному прояву у співчутті й милосерді, герой Лесиного апокрифа «зміг вчинити щось величне, те, що піднесло його над буденним життям, перетворило на легенду» (Українка Леся, 2021: 881).

У Біблії любов до Бога набуває в серці людини дійсного значення, лише виявляючись в любові до людей: «Блаженні милосиві, бо помилувані вони будуть» (Мт. 5: 7); «Будьте ж милосердні, як і Отець ваш милосердний!» (Лк. 6: 36); «Носіть тягарі один одного, і так виконаєте закона Христового» (Гал.: 6:2); «... Люби свого ближнього, як самого себе! Нема іншої більшої заповіді над усіма!...» (Мк.: 12:31).

Концепція християнської любові тісно пов'язана з милосердям, співчуттям та прагненням до істини. «Любов довготерпить, любов милосердствує, не заздрить, любов не величається, не надимається, не поводить нечемно, не шукає тільки свого, не рветься до гніву, не думає лихого, не радіє з неправди, але тішиться істиною, усе зносить, вірить у все, сподівається всього, усе терпить! Ніколи любов не перестає!» (1 Кор.: 13:4–8).

Божественна любов – одне з основних і найважливіших понять християнства. Воно нерозривно пов'язане з основним принципом Творця – принципом свободи. Згідно Біблії Бог створив людину за власним «образом і подобою» (Буття: 1:26). Відповідно людина, подібно до Творця, є вільною, тобто має право визначати свою волю. Свобода – це дар Бога своєму творінню, що має право існувати незалежно від Творця, і водночас поєднуючись з Ним. Ця форма єднання і називається Божественною любов'ю, це прагнення існувати не для особистого блага, але для блага іншого. Божественна любов невіддільна від свободи, тому що у вільному виборі проявляється акт Божественної любові.

Відтак, особливого значення набуває у творі ситуація вільного індивідуального вибору: герой

Лесиного апокрифа бере хрест «сина чоловічого» з власної волі, свідомо, на відміну від євангельського Симона Кірінеянина, якого змусили до цієї важкої і прикрої роботи римські воїни. Тесля буквально виконує слова Христові: «Промовив тоді Ісус учням Своїм: Коли хоче хто йти вслід за Мною, хай зречеться самого себе, і хай візьме свого хреста, та й іде вслід за Мною (Мт. 16:24).

Гадаємо, що у цьому випадку думка авторки апокрифа рухається у тому ж напрямку, що й роздуми данського філософа С. К'єркегора, який онтологізує сутність добра і зла у категоріях свободи та несвободи: «Проблема «що таке добро» – це проблема, яка все більше підходить до нашого часу, оскільки вона має вирішальне значення для питання щодо стосунків між церквою, державою та моральністю. Проте під час відповіді на нього варто проявляти обережність... Добро взагалі не може бути визначене. Добро є свобода. Тільки для свободи й у свободі існує різниця між добром і злом, а така різниця ніколи не буває in abstracto, але тільки in concreto (Kierkegaard, 1941: 231). С. К'єркегор виокремлює також поняття прекрасного та істинного. Прекрасне та потворне – це категорії міркування естетики, добро і зло – етики, а істини та брехні – віри. Тож тільки людина, що вірить, може сублімувати в собі через «стрибок віри» усі три категорії та втілювати їх у своїй свободі. Для християнського екзистенціалізму С. К'єркегора, як і для творчого світовідчуття Лесі Українки, характерним є сконцентрованість на внутрішніх переживаннях людини, її екзистенції в етичному, естетичному й релігійному вимірах, Звідси зацікавлення обох авторів базовими духовно-моральними цінностями віри, свободи, добра, у їхньому буттєвому виявленні на прикладі конкретної людської екзистенції.

У своєму апокрифі Леся Українка веде мову не про Христа, а про «сина чоловічого», з одного боку олюднюючи Бога, а з іншого – уподібнюючи просту людину, теслю до Сина Божого, що суголосно низці провідних тенденцій у теології модерного періоду: ідеї зближення трансцендентного Бога зі світом та подолання розриву між Богом і людиною. Зокрема швейцарський теолог К. Барт зазначив: «Ісус Христос – не напівбог. Він – не ангел. Так само Він – не ідеальна людина. Він – така ж людина, як і ми, рівний нам як творіння, як людський індивід, але також рівний нам у тому стані та тих умовах, до яких призвів нас наш непослух» (Barth, 2000: 447).

У ліберальній теології, популярній в епоху модерну й постмодерну, вчення про особу Ісуса Христа «визначається насамперед ідеєю

єдності божественного і людського начала... У зв'язку з цим, лібералізм у христології проявився в суб'єктивному відображенні особи Ісуса Христа та його діяльності, побудованих на досвіді дослідника. Ліберальні богослови протиставили богословському віросповіданню етичне вчення Христа, чим послабили безапеляційне домінування біблійних норм. Визначивши христологічний об'єкт Божественного поклоніння як наставника моральності, ліберальна теологія породила модерністські концепції, що посилюють етизацію християнства» (Соколовський, 2018: 428).

Схожі тенденції помічаємо й у творчості Лесі Українки, зокрема й в апокрифі «Що дасть нам силу?». Авторка акцентує на тих етичних категоріях християнства, які допомагають піднесенню моральної гідності людини, ствердженню її духовної свободи, етичному вдосконаленню: євангельським заповідям любові, милосердя, самопожертви, викладеним у Новому Заповіті.

Висновки. Таким чином, розглянувши апокриф Лесі Українки «Що дасть нам силу?» у його співвідношенні до прототексту Біблії, можемо

стверджувати, що авторка переосмислює євангельські події, розглядаючи їх під іншим кутом зору, змістивши акцент з центрального образу Євангелія на його другорядний персонаж. Звертаючись у своєму творі до епізодів Новозавітного сюжету про сходження Ісуса Христа на Голгофу, письменниця актуалізує вічні проблеми людського буття: його сенсу, сутності християнських цінностей любові до ближнього, милосердя, співчуття й здатності до самопожертви. Беручи за канву євангельський сюжет, письменниця оригінально його переосмислює, та доповнює новими сенсами. У рецепції Лесі Українки на першому плані опиняється не Христос, а звичайна людина, тесля, якого поєднує з «сином чоловічим» досвід страждання. Максимально зближуючи у власному апокрифі Христа й людину, авторка стверджує, що лише жертвна любов до ближнього, виявлена у милосерді й співчутті, здатна оновлювати, надихати, відкривати шлях до духовно-психологічних трансформацій. Подібний досвід можливий лише у випадку, коли людина, суттю якої згідно християнському вченню є свобода, вільно здійснює свій життєвий вибір на користь добра.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гундорова Т. Проявлення Слова. Дискурс раннього українського модернізму. Київ: Критика. 2009.
2. Левченко Г. Д. Семіосфера лірики Лесі Українки: становлення, типологія, контекст: дис. доктора філологічних наук: 10.01.01, 10.01.06. Київ. 2013.
3. Соколовський Л. С. Христологія: еволюція доктрини: монографія. Житомир: Вид-во Євенок О. О. 2018.
4. Українка Леся. Повне академічне зібрання творів у 14 томах. Т. 5. Луцьк: ВНУ ім. Лесі Українки. 2021.
5. Українка Леся. Повне академічне зібрання творів у 14 томах. Т. 13. Луцьк: ВНУ ім. Лесі Українки 2021а.
6. Українка Леся. Твори. У 12 т. Т. III. Поєми / за заг. ред. Б. Якубського. Нью-Йорк: Тищенко & Білоус Видавнича спілка. 1954.
7. Яблонська О. «Триптих» як імператив Лесі Українки. Волинь філологічна: текст і контекст. Вип. 22. 2016.
8. Barth K. Church Dogmatics. The Doctrine of the Word of God. Volume I, 2. Edinburgh: T. & T. Clark. 2000.
9. Kierkegaard S. The Concept of Fear. Fear and trembling. 1941. URL: <https://www.sorenkierkegaard.nl/artikelen/Engels/101.%20Fear%20and%20Trembling%20book%20Kierkegaard.pdf>.

REFERENCES

1. Hundorova T. (2009). ProIavlennia Slova. Dyskursiia rannoho ukrainskoho modernizmu [Manifestation of the Word. Discourse of early Ukrainian modernism]. Kyiv: Krytyka, [in Ukrainian].
2. Levchenko H. D. (2013). Semiosfera liryky Lesi Ukrainky: stanovlennia, typolohiia, kontekst: dys. doktora filolohichnykh nauk [The semiosphere of Lesya Ukrainka's lyrics: formation, typology, context]: 10.01.01, 10.01.06. Kyiv, [in Ukrainian].
3. Sokolovskiyi (2018). L. S. Khrystolohiia: evoliutsiia doktryny: monohrafiia [Christology: the evolution of doctrine: a monograph]. Zhytomyr: Vyd-vo Yevenok O. O. [in Ukrainian].
4. Ukrainka Lesia. (2021). Povne akademichne zibrannia tvoriv u 14 tomakh [Complete academic collection of works in 14 volumes]. T. 5. Lutsk: VNU im. Lesi Ukrainky. [in Ukrainian].
5. Ukrainka Lesia. (2021a). Povne akademichne zibrannia tvoriv u 14 tomakh [Complete academic collection of works in 14 volumes]. T. 13. Lutsk: VNU im. Lesi Ukrainky. [in Ukrainian].
6. Ukrainka Lesia. (1954). Tvory. U 12 t. T. III. Poemy [Writings. In the 12th volume, T. III. Poems] / za zah. red. B. Yakubskoho. Niu-Ÿork: Tyshchenko & Bilous Vydavnycha spilka [in Ukrainian].
7. Yablonska O. (2016) «Tryptykh» yak imperatyv Lesi Ukrainky [“Triptych” as an imperative of Lesya Ukrainka]. Volyn filolohichna: tekst i kontekst. Vyp. 22. [in Ukrainian].
8. Barth K. (2000). Church Dogmatics. The Doctrine of the Word of God. Volume I, 2. Edinburgh: T. & T. Clark.
9. Kierkegaard S. (1941). The Concept of Fear. Fear and trembling. URL: <https://www.sorenkierkegaard.nl/artikelen/Engels/101.%20Fear%20and%20Trembling%20book%20Kierkegaard.pdf>